

© 2003 р. **В. М. Селіванов**

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПРАВО У ДЗЕРКАЛІ ФІЛОСОФІЇ

Проблема взаємодії права та філософії давно стала предметом наукового дослідження. Йдеться про час, коли людина усвідомила, що всі соціальні явища, в тому числі влада, право, держава, законодавство, політика, управління тощо, які її оточують, не тільки мають багатофункціональні, багатоаспектні структури, а й знаходяться у певному взаємозв'язку, комбінація якого впливає на місце і роль людини в конкретно-історичній соціальній взаємодії. Саме тому людина починає вивчати не тільки самі явища, зокрема правові, що її оточують, а й зв'язки як між ними, безпосередньо, та ними й іншими соціальними явищами, насамперед, людиною. Причому процес пізнання не обмежується розумінням сутності права і його зв'язків з людиною й іншими соціальними явищами, а й передбачає розуміння значень, які містяться в ідеях, концепціях, теоріях щодо досліджуваної правової дійсності. І в цьому свою важливу функцію відіграє філософія, яка має свою логіку розвитку, свою історію, що характеризується певними злетами і падіннями [9].

В умовах демократичної трансформації українських суспільних відносин, передусім державно-владних і юридичних, конституційної переорієнтації української держави на утвердження і забезпечення прав і свобод людини, на задоволення потреб соціуму в цілому особливої актуальності набуває проблема одержання нових знань про право не тільки як нормативний чинник організації суспільного життя, а як певний момент суспільного буття, результат розвитку суспільної культури, цивілізації. Проголошення в Конституції України людини найвищою соціальною цінністю і водночас конституційний наголос, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, обов'язки перед суспільством, в якому ставить знання про право на новий методологічний і теоретичний рівень. Ідеться про рівень, необхідний, зокрема, для пізнання і побудови вітчизняної системи права, яка "успадкувала" від колишнього СРСР публічно-правовий характер. Побудова української демократичної системи права, методологічним підґрунтям якої має бути, зокрема, діалектика взаємозв'язку приватно і публічно правових

засад побудови і функціонування соціальних систем [10, с. 79, 83; 8, с. 83], розмежування і взаємодії права і держави, політики і державного управління, робить нагальною проблему гармонізації всіх галузей суспільствознавства щодо комплексного пізнання соціальних явищ, які оточують людину, в тому числі і права. Ця потреба робить життєвою проблемою наукового розроблення не тільки спеціальних формально-юридичних, а й загальносоціологічних і соціально-філософських аспектів правотворення і державотворення. Нині все більше суспільно усвідомленим стає розуміння, що лише через теоретичне і філософське осмислення державно-правових інститутів і процесів якнайповніше можуть реалізуватися гуманістична природа юридичної науки, той людський вимір, що поступово перетворює вітчизняну юриспруденцію з "науки приказних справ" на могутню інтелектуальну силу, гостру зброю в боротьбі за прогресивні демократичні перетворення [1, с. 9].

Позбавившись тоталітарних обмежень, масова свідомість і вітчизняне суспільствознавство, зокрема правознавство, намагаються перебороти наявний дисбаланс між важливістю феномену права в суспільному житті і обсягом знань щодо нього, який був здобутий відповідними методами за умови радянського політичного тоталітарного режиму. Задоволення зазначених суспільних пізнавальних потреб, які значно зросли в умовах демократичної трансформації всіх сфер українського суспільства, зумовлює, зокрема, тенденцію до синтезу філософського і конкретно-наукового підходів до пізнання сутності природи і змісту права, правової дійсності, до подальшого розвитку методології і теорії вітчизняної юридичної науки, її важливих складових – правознавства і державознавства. Суспільно усвідомленим стає той факт, що вітчизняна юриспруденція зможе здобути своє фундаментальне значення для людського буття в Україні лише тоді, коли вона зв'яже свою концептуальну мету з правовою філософією, філософським правовим світоглядом. Філософію права не цікавить конкретна юридична практика сама по собі в її відособленому існуванні, навпаки, її цікавить правова дійсність в цілому. А отже, її цікавить у кожному суб'єкті

права те, що відрізняє його від інших суб'єктів або об'єднує з ними: їхня роль і місце в соціальній ієрархії серед інших суб'єктів тощо. Прагнення філософії права розглядати право як цілісність пов'язане з тим, що ряд конкретних юридичних явищ є тільки фрагментом, до котрого необхідно домислити реальність, що його доповнює. Наприклад, правова система конкретної країни здається чимось закінченим і достатнім. Вона складається із суб'єктів права, об'єднаних певними юридичними відносинами, системи права, її інститутів, галузей, юридичних норм, законодавства в цілому і т.д. Проте завжди поряд з певним уявленням про чинну систему права, законодавство, систему правового регулювання тощо немовби неявно, приховано є присутнім загальний фон – світовий правовий простір, відсутності якого в даний конкретний час, навіть в умовах самоізоляції, не можна припустити. Тобто, наприклад, українське право навіть при безпосередньому розгляді завжди доповнюється більш загальним, транснаціональним, загальнолюдським правовим розвитком. Тому й вирішення сучасних проблем державотворення і правотворення в Україні, які стоять, зокрема, перед вітчизняною юриспруденцією можливе лише на основі, як слушно зазначає директор інституту філософії НАНУ імені Григорія Сковороди, академік НАН України Попович Мирослав, самостійного мислення філософського рівня самих правників [9, с. 12].

В історичній перспективі розвиток юридичного теоретичного знання завжди являє собою процес діалектичного переходу від кількісного накопичення інформації, серед неї і наукової, про право і державу, їх загальній й особливій (відносно до часу, місця) властивості й закономірності, що зовнішньо зумовлюються, зокрема потребами та інтересами пануючих соціальних сил до якісних змін у змісті і структурі самої юридичної науки, яка покликана забезпечувати ці інтереси. Цей інтеграційний процес нерозривно пов'язаний з якісними перетвореннями у змісті і формі юридичної науки, процесами диференціації юридичної науки, з виділенням нових галузей як форм упорядкування відносно самостійних нових правових знань. Безумовно, це не означає сліпе відкидання всього конструктивно напрацьованого попередніми генераціями вченими, політиками і державними службовцями, якщо це відповідає сучасним суспільним потребам. Саме тому те, що було талановито створено світовою і національною суспільними науками, в тому числі предтечами української вітчизняної філософії і правознавства, що відповідає істинному суспільному розвитку, соціальному і правовому

прогресує і не втратило свого значення в сучасний період має бути вивчене, узагальнене і використане в процесі сучасного суспільствотворення, зокрема державотворення і правотворення [13, с. 7].

Філософія і процес її застосування займають у людській культурі, а також в правовій культурі особливе місце, бо у центрі її уваги завжди явно або неявно перебувала і перебуває *Людина*, яка живе, мислить, вірить, оцінює, має свою світоглядну орієнтацію, прагне до обґрунтування оптимального варіанту своєї поведінки. Результатом філософського пізнання об'єктивної дійсності, в якій знаходиться *Людина*, стає, зокрема, формулювання концептуально-узагальненого цілісно-системного знання щодо неї, яке по суті може і має розглядатися як теоретична база, методологічний орієнтир (загально-методологічна основа) для усіх суспільних наук стосовно правових і державно-управлінських досліджень [3, с. 9; 4, с. 5]. Людина в цих дослідженнях має розглядатися як основне соціальне джерело права і, водночас, головна мета розвитку державно упорядкованого суспільства, серед нього правового. Філософія ж по відношенню до людини виступає в першу чергу як наука гуманітарна, тобто наука про людину в її духовній специфіці, а не наука про певне природне явище, біологічну істоту. В цьому розумінні філософські знання в будь-якому суспільстві мають слугувати духовному розвитку людини як особистості взагалі, так і фахівця-професіонала, формуванню суспільного світогляду, який у певний спосіб визначає характер поведінки як окремої людини, так і суспільства в цілому. Що ж до юриспруденції як різновиду суспільних, гуманітарних наук, то, відображаючи об'єктивні закономірності свого об'єкта (предмета) пізнання і впливаючи на хід його історичного руху, вона завжди і в будь-якому суспільстві розвивається складним нелінійним шляхом, переходячи від однієї парадигми юридичних знань до іншої, від одного рівня знань до іншого, паралельно з розвитком свого світоглядного підґрунтя, яке теж змінюється в залежності від зміни історичних матеріальних і духовних обставин, і чинників. Саме на ґрунті історичного суспільного, зокрема правового, світогляду по суті формується правова культура суспільства, певними формами якої є юридична наука і освіта.

Одним із важливих методологічних аспектів розвитку національної юридичної науки, зокрема правознавства, як важливого засобу наукового забезпечення державної правової політики, є застосування філософських підходів і методів осягнення ідей щодо правової дійсності, в тому числі закономірностей самої юридичної науки, загальної теорії права. Йдеться про застосування методів

абстракції, узагальнення, класифікації закономірностей діалектики суспільного розвитку для всієї системи юридичних знань про закономірності державної організації суспільного буття на правових засадах, виокремлення в цій системі особливої світоглядної структури знань про право, його сутність, форми здійснення, логіку і методи пізнання істини правової дійсності. Мова йде про розвиток самостійної наукової дисципліни – філософії права, яка разом із соціологією права починає становити сьогодні важливу складову структури юриспруденції і має бути віднесена до важливих наукових напрямів розвитку вітчизняної юридичної науки. Філософія права є, з одного боку, передумовою наукового юридичного дослідження, що визначає рух наукової думки до істини правового буття. А з іншого – сама є підсумком пізнавального процесу, результатом дослідження правової дійсності. При цьому гносеологічний зміст філософії права не менш значний, ніж інформація щодо конкретних онтологічних знань реального буття права, які здобуваються нині соціологією права [5, с. 4; 6, с. 85; 7, с. 85, 72].

Філософське праворозуміння, починаючи з античних часів, а особливо після видання гегелівської “Філософії права” мало й має відчутний вплив на розвиток окремих філософсько-правових підходів і концепцій. Включаючи у свій предмет пізнання основні закономірності розвитку суспільства як органічної, безумовно, відмінної, складової природи соціальна філософія розглядає право під специфічним кутом зору: насамперед, з погляду його онтологічного аналізу, його місця і ролі в загальному історично-культурному русі людства, який і є її безпосереднім об’єктом дослідження. Все більше поглиблюється суспільне (теоретичне) усвідомлення, що всебічне пізнання права, його складових явищ стає неможливим у межах юридичного догматизму. Лише у єдності і діалектичному взаємозв’язку із закономірностями і тенденціями суспільного розвитку в цілому можна зрозуміти, удосконалити і навіть перетворити чинне в Україні право, існуючу правову систему, зокрема систему права і законодавство, юридичні інституції і відносини тощо, відповідно до сучасних потреб суспільного прогресу. Специфіка філософського підходу до права визначається інтересом до певних універсальних “граничних” проблем: правосвідомість і буття, суспільне мислення і правове пізнання, індивідуальна моральність і суспільна правосвідомість тощо. Виходячи з багатоаспектної природи права, насамперед, з його органічного взаємозв’язку з природою людини, філософію права цікавлять зокрема такі питання: Що таке право? Яка

його роль у життєдіяльності суспільства? Джерела виникнення права і закону. Місце людини у правовій системі. Взаємозв’язок права і свободи, права і необхідності, свободи та справедливості, права і культури, раціонального та ірраціонального, особистого і безособового в праві тощо.

Оскільки право як одна з фундаментальних соціальних основ життєдіяльності суспільства – це певна соціальна цінність, єдність суб’єктивного і об’єктивного, то його необхідно розглядати в конкретно-історичному контексті, у формі конкретно-історичної юридичної діяльності, пов’язаної, зокрема, з підтримкою, відтворенням і розвитком особистості людини в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Водночас не можна сплутувати і підносити в ранг філософських конкретні економічні, юридичні, політичні та інші явища та категорії.

Право поряд із загальносоціальними властивостями, що є так звані “творіння суспільства” має і специфічні, юридичні закономірності розвитку, “державного походження”, що й зумовлює його властивості як самостійного об’єкта юриспруденції, науки про право й державу. Тому юриспруденція має не тільки спиратися на теорію і метод соціальної філософії, але й розробляти на її основі власні конкретно-методологічний і теоретичний фундаменти, які дозволяють заглиблюватися у пізнання правової дійсності, забезпечують пізнавальні можливості дослідження правової дійсності, забезпечують пізнавальні можливості дослідження, насамперед специфічних закономірностей юридичної форми права.

У можливості юридичної науки опредмечувати досліджуванні соціальні та природні феномени справді полягає її сила і запорука практичної реалізованості її результатів (для створення певного юридичного акта ефективнішим є розуміння юридичної норми, закону, аніж філософські міркування про право взагалі). Але в цьому ж полягає і неминуча слабкість юридичної науки, пов’язана з неможливістю цієї науки вийти за межі предметної сфери. Саме це породжує й певну агресивну експансію юридичної науки як галузевої в системі суспільствознавства, що спрямована на розв’язання будь-яких правових проблем, коли їхня нерозв’язаність або неможливість розв’язання вирішення пояснюється лише якимсь одним тимчасовим чинником, наприклад, відсутністю матеріально-технічних умов (фінансових ресурсів, комп’ютерної техніки і технології тощо). Якщо, наприклад, будь-яка галузева юридична наука може бути точною усередині своєї предметної сфери, то вона абсолютно неточна і завжди неповна стосовно дослідження сутності об’єкта в цілому (права або держави). Тобто при пізнанні права як феномена людської культури

тільки галузевий юридичний підхід просто непровадомірний. Тут необхідне застосування соціально-філософських узагальнень, зокрема філософії права.

Наукова об'єктивність і точність (як гранична характеристика адекватної відповідності предметної сфери) філософії права реалізується у процесі багатофакторного підходу до правової дійсності як досліджуваного об'єкта. Дослідник не тільки вивчає закономірності цілісної внутрішньої сутності об'єкта, а і його зовнішні взаємозв'язки з іншими соціальними явищами і процесами.

Філософія права відрізняється від юридичної науки, зокрема окремих галузевих юридичних наук, не стільки за принципом розрізнення предмета однієї науки від предмета іншої, скільки за метою покликання досліджувати найбільш загальні, граничні закономірності правової форми соціального буття, чим не займається жодна з юридичних наук. Вона прагне не стільки до точності визначення меж свого предмета, як це роблять галузеві юридичні науки, скільки до збільшення ступеня багатомірності бачення цього предмета і, природно, понять, що формулюються і в подальшому використовуються. Закиди в тому, що на відміну від галузевих юридичних наук поняття філософії права занадто багатозначні, туманні та невизначені, справедливі, проте вони відбивають лише її специфіку. "Неточність" філософії права компенсується її можливостями найбільш широко (тому що її предметна сфера – це сфера граничних загальних закономірностей) охоплювати правову форму соціального буття. Цим підтверджується факт відносності поняття філософської точності із загальногносеологічних позицій. Філософські поняття і категорії права діалектично поєднують у собі моменти визначеності (усталеності) та моменти невизначеності (мінливості), що містяться в самій правовій дійсності. Вони спираються на все багатство загальнолюдських духовних цінностей, на весь сукупний духовний досвід людства. Проте вони можуть охоплювати і сфери ще не пізнаного. Крім того, для філософії права, що повинна спиратися не тільки на наукове позитивне знання, але й на ірраціональне, почуттєве освоєння світу людиною, важливими є ціннісно-емоційні критерії.

Філософський і юридичний типи праворозуміння у взаємодії мають визначити парадигму, принципи, змістовну модель наукового пізнання права, предмет і метод відповідних концепцій права. Так, як філософія права формується і діє на межі соціальної філософії і юриспруденції, то її предмет не тільки певною мірою співпадає з предметами соціальної філософії і юриспруденції (зок-

рема, загальної теорії права і теоріями галузевих наук правознавства), а й відрізняється від них. Філософське осмислення явищ і процесів правової дійсності становить певну передумову творчого розвитку юриспруденції. А система юридичних наук, насамперед загальна теорія права, забезпечує соціальну філософію юридичними поняттями, визначеннями, висновками тощо, які виробляються юриспруденцією з метою загальносоціальних узагальнень, поглиблення правового пізнання соціальної дійсності.

Предметну сферу сучасної філософії права визначають проблеми зумовленості природи і сутності права як об'єктивної форми соціальної дійсності, механізму нормативної регуляції людської поведінки, з властивою праву системою цінностей, що впливають на формування суспільної правосвідомості і правової ідеології. Предметна сфера філософії права охоплює також проблеми співвідношення права з іншими соціальними явищами, зокрема соціальними нормами, сутності, місця і значення права в системі філософського вчення про природу і людину, методів соціального пізнання тощо. Враховуючи якість соціальної взаємодії права і держави, де остання, на нашу думку, виконує *функцію* права, до кола філософсько-правового інтересу можуть бути віднесені і такі проблеми, як соціальна взаємодія права і держави, людини – суспільства – держави, сутності і змісту правової держави як форми діяльності державної влади на основі принципу "верховенство право" тощо.

Своєрідність соціально-філософського аналізу закономірностей правової дійсності полягає в тому, що ці закономірності розглядаються не стільки під кутом зору суспільних особливостей, як це має місце в правознавстві, скільки як вузлові характеристики, певний момент конкретно-історичного суспільства як цілості. Окрім того, філософія права, на відміну від юридичної науки, має досліджувати не стільки безпосередню правову дійсність, скільки абстрактне відбиття, сприйняття, знання про цю дійсність. Саме тому, предметом філософії права мають бути не стільки реальні правові явища і процеси, а значення, сенс правових явищ, які, безумовно, не можна абсолютно відривати від реальних об'єктів.

Філософія права покликана осмислювати сутність права у цих значеннях у його цілості і граничності з позиції його реальності й істини як різнобічного соціального явища. Якщо з погляду формальної логіки в процесі пізнання права головним є визначення дефініції цього поняття, то з погляду філософії головним є визначення необхідності самого поняття. Саме тому суть розв'язання фундаментальних проблем філософії права ґрунту-

ється на філософському знанні. Філософія права у своїй основі – це система філософських знань про право як соціальну цінність і методи їхнього одержання. Вона становить спеціальну філософську дисципліну, так само, як і філософія культури, релігії, мистецтва і т.д. Проте це твердження, певна річ, не є аксіомою. Воно потребує аргументованого доказу, який має ґрунтуватися на певній практиці, зокрема викладання філософії права, бо не весь зміст проблем філософії права є філософським.

Питання про правомірність побудови філософської системи знань про право, що розглядають суспільні відносини з позиції загальних закономірностей їхньої правової форми, правової організації, правопорядку, стає особливо актуальним в умовах необхідності реалізації конституційно закріпленого наміру формувати, розвивати і зміцнювати демократичну, правову, соціальну державу, тоді як суспільна правова свідомість в Україні, як і в інших пострадянських країнах, характеризується підвищеною рефлексією. Знання філософії права або філософські знання про право пов'язані з потребою сучасної людини системно усвідомлювати різнобічну правову дійсність, протилежності і взаємоповнення між правом у собі і для себе і тим явищем, якому зовнішнє свавілля надає силу права, тим, що є, і тим, що має бути. По суті йдеться про необхідність визначення місця права в житті людини і місця людини в правовій дійсності, пізнання й осягнення ідей і

думок щодо права як реального багатоаспектного соціального явища та його юридичної форми.

Список літератури

1. Бабкін В.Д., Усенко І.Б. Нарис історії розвитку загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – К., 2002.
2. Виндельбанд В. История философии / Пер. с нем. – К., 1997.
3. Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. докт. юр. наук, проф. В.Б. Авер'янова. – К., 1998.
4. Державне управління в Україні. (Навчальний посібник) / За заг. ред. докт. юр. наук, проф. В.Б. Авер'янова. – К., 1999.
5. Керимов Д.А. Предмет философии права // Государство и право. – 1994. – № 7.
6. Керимов Д.А. Социология а правоведение // Государство и право. – 1999. – № 8.
7. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права / 2 изд. – М., 2001.
8. Мамутов В. До проблеми наукового забезпечення в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1.
9. Монтень М. Опытты // Избр. произв. В 3-х т.–Т.1.–М., 1992.
10. Підпригора О. Розмежування і взаємодія публічного і приватного права як методологічна проблема вітчизняного правознавства // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 4.
11. Повернення філософських традицій // Юридичний вісник України. – 2003. – № 4, 5-11 квітн.
12. Шемшученко Ю.С. Юридична наука на межі століть // Правова держава: Щорічник наукових праць. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 11. – К., 2000.
13. Шемшученко Ю.С. Слово до читача // Антологія української юридичної думки. В 6 т. – Т. 1.

В. Н. Селиванов

ПРАВО В ЗЕРКАЛЕ ФИЛОСОФИИ

В статье определяются этапы и методы формирования юриспруденции в современных украинских условиях с использованием не только специального формально-юридического инструментария, но и посредством общесоциологических и социально-философских подходов к правотворчеству и целей государственного строительства. Основным социальным источником права рассматривается человек, который одновременно есть также эпицентром изучения в философии права.

V. M. Selivanov

LAW IN THE MIRROR OF PHILOSOPHY

The article defines stages and methods of formation of jurisprudence in the contemporary Ukrainian conditions applying not only special formal legalistic toolkit, but also means of general sociological and social-philosophical approaches to the law-making and purposes of the state-formation. Person (man) is viewed as a basic social source of law, being simultaneously an epicenter of study in philosophy of law.